

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Մ Փ Ո Փ ՈՒ Մ

ՊՐՈՖ. Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆԻ «ՄԻ ԷՋ ԱՆԴՐԱԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ»
ԽՈՐԱԳՐՈՎ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ*

Անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրությունը սկիզբ է առել խորը անցյալում և սերտ համագործակցության հողի վրա կոպիվել ու ամրացել է տասնյակ դարերի ընթացքում: Անդրկովկասի բախտակից երեք ժողովուրդները՝ ադրբեջանցիները, հայերը և վրացիները, դարեր շարունակ միաստեղ են պայքարել ազատության և անկախության համար, միասին են աշխատել ու ստեղծագործել և միասին ճաշակել իրենց վիճակված և՛ դառնությունը, և՛ ուրախությունը:

Անդրկովկասի ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության մեջ բացառիկ կարեւորություն է ունեցել այն ժամանակաշրջանը, երբ եղբայրական երեք ժողովուրդները համատեղ պայքարի են դուրս եկել պարսկա-թյուրքական հարստահարիչների դեմ և աշխատել են թոթափել օտարերկրյա լուծը ուստի ժողովուրդի գործուն օգնությամբ:

Ներկա ուսումնասիրությունը՝ «Մի ԷՋ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» խորագրով, նվիրված է այդ պայքարի պատմության մի փոքրիկ հատվածին և ժամանակագրական շրջանակով ընդգրկում է 1723—1728 թվականների պատմական փրագարձությունները:

Անդրկովկասի ժողովուրդները պարսկա-թյուրքական տիրապետության արյունոտ ժամանակաշրջանում (17—18-րդ դ. դ.) ենթարկվեցին շտեմնված հարստահարության. ժողովրդից գանձվող բազմաթիվ և ծանր հարկերը, ինքնիշխան դարձած ֆեոդալների կամայականությունները, ազգային ճնշումը, սիստեմատիկ կրկնվող ասպատակությունները, երկրի անապահովությունը և այլն, հիմնովին քայքայեցին Անդրկովկասի տնտեսական կյանքը և ժողովուրդներին կանգնեցրին ֆիզիկական ունչացման փաստի առաջ: Սակայն Անդրկովկասի ազատասեր ժողովուրդները՝ հայերը, վրացիները և ադրբեջանցիները ստրկական հնազանդությամբ շտարան օտարերկրյա լուծը—նրանք կյանքի և մահու պայքար մղեցին հանուն իրենց ազատության և անկախության:

Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական ձրգտումների առաջ, սակայն, կային մեծ խոչընդոտներ: Առաջին մեծ խոչընդոտը՝ Թյուրքիան էր, որ անգլոֆոնանսիական կառավարությունների հրահրմամբ, աշխատում էր օգտվել պարսկաստանում Սեֆյան դինաստիայի կազմալուծված վիճակից՝ գրավել Վրաս-

տանը և Ադրբեջանը ու դուրս գալ Կասպից ծով՝ մըշտական վտանգի տակ պահելու ռուսական սահմանը: Թյուրքիան միաժամանակ ցանկանում էր նվաճել Հյուսիսային Կովկասը, որտեղ նա վստահելի հենարան ուներ ի դեմս Դաղստանի մի շարք թյուրքոֆիլ ֆեոդալների և նրանց օգտագործել ընդդեմ Ռուսաստանի:

Սուլթանական Թյուրքիայի այս նվաճողական ծրագրերին ծանոթ էր ռուսական արքունիքը և, բնական է, նա չէր ցանկանում, որ Թյուրքիան հաստատվի Կասպից ծովի ափին՝ մշտական սպառնալիք հանդիսանալով իր հարավային սահմանի վրա:

Ռուսական քաղաքականությունն Անդրկովկասում համընկնում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների ձրգտումներին: Անդրկովկասի ժողովուրդներին իրենց հալացքը որոշակի ուղղել էին դեպի հյուսիս, դեպի Ռուսաստան: Ըստ որում, դեպի Ռուսաստան էր ուղղված, հիմնականում, բոլոր խավերի ներկայացուցիչների հալացքը և, իհարկե, ամեն մեկը եղևում էր իր դասային և դասակարգային շահերից:

Մեզ հասած վավերագրերից երևում է, որ Պետրոս I-ի պատվիրակ Իվան-Կարապետը ժամանելով Հայկական Սղխանները, սերտ հարաբերության մեջ է մտել Վրաստանի քաղաքական ղեկավար շրջանի հետ և աշխատել է անել կարելին՝ ամրացնելու վրաց և հայկական ղեկավար շրջանում գոյություն ունեցող ազամա-քաղաքական դաշինքը և ավելի սերտացնելու հայերի և վրացիների հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (Հայ-վրացական ազամա-քաղաքական այդ դաշինքի մասին մանրամասն խոսել է Լիսցովը իր «Персидский поход Петра I» խորագրով արժեքավոր աշխատության մեջ):

Պատվիրակը Հայկական Սղխաններում գտնված ժամանակ գրագրության մեջ է գտնվել Վրաց Վախտանգ Թագավորի, նրա որդի Եահանգ խանի և Մահմադ Ղուլի խանի հետ և նրանցից տեղեկություններ ստացել Վրաստանի դրության մասին: Այս գրագրությունը, ինչպես Վախտանգ Թագավորի սուրհանդակ Նիկոլոս Մահալաձեի պատվիրակին Վրաստանի մասին տված տեղեկությունը, որը գրի է առնվել, հասել են մեզ և արժեքավոր վավերագրեր են ինչպես եղբայրական Վրաստանի, այնպես և Անդրկովկասի ժողովուրդների Ռուսաստանի հետ ունեցած հարաբերությունների պատմության համար:

Նշված վավերագրերից առանձնապես արժեքավոր է պատվիրակի մի նամակը Վախտանգին, որից երևում է, որ Պետրոս I-ը մտահոգված է եղել Վրաստանում ստեղծված կացությամբ և մեծ հետաքրքրությամբ հետևել տեղի ունեցող իրադարձություններին: Ուշագրության արժանի է հան նախի յուզբաշու մի

* Պրոֆ. Ա. Արրահամյանի ներկա աշխատությունը լույս է տեսել այս տարի ու բարձր գնահատության արժանացել սովետական հայագիտության կողմից: Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ տպագրել այդ աշխատության համառոտ ամփոփումը:— Խմբ.:

նամակն այն մասին, որ՝ «Վախտանգի, Շահնավազի, Մահմադ Դուլի խանի և մեր հայոց խոսքը մեկ է-- ձեռք առնումք ինչպես ենք սպասում», այսինքն՝ ռուսական զորքի Անդրկովկաս գալու ենք սպասում:

Վախտանգ VI-ի ու նրա որդի Շահնավազի Ռուսաստան տեղափոխվելուց հետո, նրանց և Սղեախների քաղաքական շրջանի միջև համագործակցությունը՝ Անդրկովկասի ազատագրման խնդրում չի դադարել: Վրացական թագավորը և զահաժառանգը շարունակել են սերտ փոխհարաբերություններ պահպանել Անդրկովկասի հետ և ակտիվ միջնորդություններ են արել ռուսական արքունիքում այս կամ այն խնդրում: Տեղացիները հաճախ նրանց միջնորդությունն են դիմել ռուսական արքունիքին՝ ուղարկած իրենց դիմումների մեջ:

Նորահայտ վավերագրերը գալիս են ամերկյա հաստատելու այն իրողությունը, որ Արևելյան Հայաստանի բնակչությունն ևս հիմնականում ունեցել է որոշակի ռուսական՝ «նյուսխային» օրինադրություն: Ըստ որում, այդ օրինադրության բնույթը հետևյալն է. հայկական լայն շրջանի համար: Պարզվում է, որ քաղաքական ղեկավար շրջանը գրություն է ուղարկել Ղարաբաղ՝ Ավան, Թարխան և Միրզա լուզաշինների վրա և խնդրվել նրանց հայտարարել Պետրոս I-ի պատվիրակին, որ տեղի հայ բնակչությունը «հյուսիսից (այսինքն՝ ռուսներից) է ավելակում իր փրկությունը»:

Հայտարարված մի վավերագրից երևում է, որ Արևելյան Հայաստանի շրջաններից Գեղարքունիքի բնակիչներն ևս, Սղեախների մեկնեցիկ օրինակով, 1724 թվականի մարտի 16-ին հավատարմագիր են կազմել՝ ռուսական արքունիքին հպատակ դառնալու և նրան «հավատարմությամբ ծառայելու» մասին և իմանկարապետի միջոցով այն ուղարկել են արքունիք: Նշված հավատարմագիրը հասել է մեզ:

Ինչպես պարզվում է, փր նշանակությամբ, նրանի հերոսամարտից պակաս չի եղել Լուվա ճակատամարտը թյուրքական բանակի դեմ, որը տեղի է ունեցել 1724 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին և որի մասին, դժբախտաբար, ոչ մի տեղեկություն չի պահել հայրական մատենագրությունը և ոչ էլ այն արժանացել է հայագետներից սրկ մեկի ուշագրությունը:

Նորահայտ վավերագրերը գալիս են հաստատելու սերտ բարեկամական այն կապը, որ գոյություն է ունեցել Սյունիքի ազատագրական շրջանի և Վրաստանի ու Ռուսաստանի միջև: Պարզվում է, որ Պետրոս I-ի պատվիրակը անձամբ եղել է Սյունիքում և ամեն կերպ աշխատել է նպաստել նրա զինական ուժի կազմակերպմանն ու հզորացմանը:

Պատվիրակը Սյունիքում եղած ժամանակ իր հետ ունեցել է Պետրոս I-ի հրովարտակը, որի հետ ծանոթացրել է տեղացիներին և նրանց ռուսական հպատակության տակ վերցրել: Պատվիրակի հետ Սյունիքում գտնվել են Սղեախների զորքերը, որոնք օգնության են գնացել սյունիքիներին նրանց պայքարի ծանր օրերին: Իսկ այս բոլորից հետևում է, որ Սյունիքի պայքարը առանձնացած չի եղել Հայաստանի և Անդրկով-

կասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումներից, ինչպես պնդում են որոշ հայագետներ, այլ կապված է եղել նրանց հետ:

Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի մի վավերագրում պահվել են արժեքավոր տեղեկություններ Սյունիքի ազատագրական շարժման ակնապնդող ղեկավար Դավիթ-Բեկի անձնավորության մասին: Նշված վավերագրից երևում է, որ Դավիթ-Բեկը գեղարդարքունեցի է, սերվում է Աստվածատրյան ցեղատոհմից, նրա հայրն է հանդիսացել Ալիխանը, նա ռեհեցել է Մխիթար անունով մի որդի, որի զավակներից մեկն է եղել ռուս բանակի փոխ-գնդապետ Ստեփանոսը:

Թյուրքական բանակի անմիջական սպառնալիքի տակ, Ղարաբաղի մեկնեցական շրջանները սկսում են ավելի համախմբվել, ամրանալ և միասնական ճակատ են կազմում ընդհանուր թշնամու դեմ: Ղարաբաղի հայությունը արագ թափով նախապատրաստվում է դիմավորելու թյուրքական ներխուժմանը: Ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպման ուղղությամբ մեծ աշխատանք են կատարում Սասյի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյանը և Պետրոս I-ի պատվիրակ Իվանկարապետը:

Թյուրքական բանակը Ղարաբաղի վրա հարձակումն սկսում է 1725 թվականի գարնանը: Թյուրքերը մտադիր էին կարճ ժամանակում՝ գրավել Ղարաբաղը, մտնել Շամախի և ամսողից գուրս գալ Կասպից ծով: Սակայն ղարաբաղիները ցուցաբերում են անօրինակ խիզախություն թյուրքական կազմակերպված բանակին դիմադրելու գործում: Ղարաբաղի բնակիչները, համախմբված, ծառացել են թյուրքական բանակի դեմ և թույլ չեն տվել նրան առաջ շարժվելու: Ընդդիմ, նրանք թյուրքական կազմակերպված բանակին դիմադրեցին բազմաթիվ ճակատամարտերում և մի շարք տարիներ:

Թյուրքական առաջին զորամասը փորձում է Ղարաբաղ մտնել 1725 թվականի մարտի 1-ին: Այդ զորամասը, որը թողկացած էր 4.700 հոգուց և ղեկավարվում էր Շահին, Սալահ և Ալի փաշաների կողմից, անցնում է Գանձակի հարավից և մտնում Վարանդա: Տեղացիները հանկարծակիի գալով, զգում են, որ չեն կարող դիմադրել իրենցից ուժեղ և թվապես գերակշռող թշնամու, կեղծ հպատակություն են ցույց տալիս, ապա եկած զորամասը հարյուրավորներով բաժանելով գյուղերի վրա, մի գիշերվա մեջ բոլորին կոտորում: 4.000 հոգուց մի քանի հարյուր մարդ հաջիվ է հաջողվում փախչել ազատվել: Ղարաբաղիներն ազատում են բավականին թվով գերիներ:

Ղարաբաղի հայությունը թյուրքական բանակի դեմ շարունակում է իր հերոսական կռիվները ամբողջ 1726 թվականի ընթացքում: Ղարաբաղիների՝ թյուրքերի դեմ 1726 թվականին մղած կռիվներից առանձին ուշագրության արժանի են հոնիսի 10-ի և Նոյեմբերի 15-ի ճակատամարտերը: Ծակատամարտերի ժամանակ ղարաբաղիներին հաջողվել է թյուրքական բանակից կոտորել մինչև 800 հոգի, որոնց թվում նրանց հրամանատարը՝ Ղրխշեյան աղասին:

Նորահայտ այլ նյութերից երևում է, որ Ղարաբաղի պայքարը թյուրքական բանակի դեմ, իրոք, հանդիսացել է լուրջ իրադարձություն, հարուստ՝ անօրինակ սխրագործություններով: Ղարաբաղի հայությունը տարիներ շարունակ կռվել է թյուրքական կազմակերպված հսկա բանակի դեմ և բազմաթիվ հաղթանակներ տարել:

Գեներալ Դոդգորովսկովը ռուսական արքունիքին ուղարկած իր մի ղեկուցագրում զարմանք է հայտնել, որ՝ «Միայն Աստված է պահպանում հայերին, թե չէ մարդկային խեղդից բարձր է հասկանալ, թե դեռ ինչպես են դիմանում այդքան զորեղ թշնամու առաջ»:

Սղնախների հայ ղինվորության խիզախությունն ու անվահերոսությունը թյուրք հափշտակիչների դեմ պատկերացնելու համար, հետաքրքիր է Մարտիրոս անուշուվ մեկի 1726 թվականի հունվարին Դերբենդի պարտին ուղարկած հետևյալ տեղեկությունը. «Թյուրքական փաշան Գանձակից գրել է Սղնախների հայերին՝ որպեսզի նրանք ուղարկեն հինգ տարվա հարկը, առաջարկելով՝ «Եթե դրամը ձեզ մոտ պատրաստ է, հաճեցե՛ք ուղարկել, իսկ եթե պատրաստ չէ, ապա հաճեցե՛ք պատրաստել բոլոր տարիների համար, իսկ եթե չուղարկեք, այն ժամանակ մենք կգանք և ուժով ձեզնից կվերցնենք»:

Սղնախների հայերը պատասխանել են նրան. «մեզ մոտ դրամ չկա, այլ դրամի փոխարեն ամեն մի մարդու մոտ մի հրացան կա և մի սուր. եթե ցանկանում եք գալ, եկե՛ք, մենք, «Աստծու օգնությամբ, պատրաստ ենք ձեզ դիմադրելու և ձեռանից չենք վախենում»:

Պատվիրակը տեսնում էր Ղարաբաղի հայության ծանր, հուսահատական վիճակը, նա զգում էր, որ Ղարաբաղի մի բոլոր հայությունը ի վիճակի չէ պաշտպանվել թյուրքական կազմակերպված բանակներից, ուստի և Վր ղեկուցագրերում անվերջ պահանջում էր ռուսական արքունիքից՝ շտապ ուղարկել օգնական զորք: Նրա կարծիքով, նման օգնությունը, թեկուզ և

փոքր չափով, կարող էր բարոյական խոշոր նշանակություն ունենալ, տեղացիները, ոգևորված այդ օգնությամբ, ավելի համարձակ գուրս կգային թշնամու դեմ և ավելի հաստատակամ կկռվեին:

Սակայն Անդրկովկասի ժողովուրդներն այդ ժամանակ Ռուսաստանից օգնություն չտացան ոչ թե ափսոսաբանությամբ, որ ռուսական արքունիքը չէր ցանկանում օգնել Անդրկովկասի ժողովուրդներին, այլ որ անգլո-ֆրանսիական կառավարող շրջաններն այդ ժամանակ հանդես եկան Անդրկովկասի ազատագրական շարժումները խանգարողի դերում. նրանք ստեղծեցին բոլոր տեսակ խոշտնառություն՝ խանգարելու ռուսաց օգնությունը Անդրկովկասի ժողովուրդներին:

Ազատասեր Անդրկովկասի ժողովուրդները շարունակեցին իրենց պայքարը թյուրք-պարսկական զավթիչների դեմ իրենց ազատության և անկախության համար հետագայում ևս: Սակայն 18-րդ դարում չիրագործվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների զարավոր իղձը՝ թոթափելու օտարերկրյա լուծն իրենց ուսերից:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին տեղի ունեցավ 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում:— Այդ՝ Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության մեջ շրջադարձային նշանակություն ունեցող կարևոր իրադարձություն էր: Պատմական այդ իրադարձության շնորհիվ Անդրկովկասի ժողովուրդներն ազատվեցին ֆիդելիական ոչնչացումից, տնտեսական զարգացման լայն ուղու վրա կանգնեցին և, ամենից կարևորը, իրենց բախտը կապեցին ռուս ազնիվ ժողովրդի բախտին՝ հաղորդակից լինելով ռուս առաջավոր գաղափարներին և ռուսական մեծ կուլտուրային:

Անդրկովկասի միացումը, սակայն, սոցիալական ու բազմաբան ազատություն չբերեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին. այդ հնարավոր եղավ միայն Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիայից հետո, սովետական կենսարեր արևի տակ:

Բ.

